

## ИСТРАЖИВАЊА ЈУГОИСТОЧНОГ БЕДЕМА ГОРЊЕГ ГРАДА ПРОЛОМ – СЕКТОР СРЕДЊОВЕКОВНЕ КУЛЕ II ГОРЊЕГ ГРАДА

МАРКО ПОПОВИЋ

### САЖЕТАК:

Истраживања сложене структуре Југоисточног бедема Горњег града завршена су археолошким ископавањима 2008. године у сектору средњовековне Куле II, односно на простору под колоквијалним називом *Пролом*. Развој београдских фортификација у раздобљу од почетка 15. века па до првих деценија 18. века у доброј мери одсликан је у сложеној физичкој структури овог бедема, што показују и истраживања о којима је реч у овом раду. Откривени су слојеви из доба антике и 11–12. века, као и фортификације с почетка 15. века, укључујући и остатке Куле II. Значајна трансформација бедема изведена је крајем 17. века изградњом нове куртине. Од познијих доградњи посебно су значајни остаци *блокхауса* уграђеног у затечену брешу овог бедема. Тај објекат, који није приказан ни на једном оновременом плану Тврђаве, грађен је у првим годинама аустријске владавине 1718–1722, али је убрзо напуштен после изградње истуреног дела куртине (1725), којим је затворена бреша на старијој куртине с краја 17. века.

**КЉУЧНЕ РЕЧИ:** *Југоисточни бедем, Горњи град, Кула II, Београдска тврђава, блокхаус*

### ABSTRACT:

Research performed on the complex structure of the Upper Town's south-east rampart was finalized with the archaeological excavations in 2008, which were conducted in the section of the medieval Tower II, in the area colloquially known as "Prolom". The development of Belgrade fortifications is greatly reflected in the complex physical structure of this rampart, a conclusion that is also supported by the research presented in this paper. Layers from antiquity and 11th–12th century were uncovered, as well as fortifications dating back to the early 15th century, including the remains of the Tower II. A significant transformation of the rampart was performed in late 17th century with the construction of a new curtain wall. Among the subsequent extensions, particularly important are the remains of the Blockhouse built in the already existing rampart breach. This structure, which is not present in any of the past layouts of the Fortress, was constructed during the first years of the Austrian rule 1718–1722, but was soon abandoned following the construction of the projecting part of the curtain wall (in 1725), which closed the breach on the older curtain wall dating back to late 17th century.

**KEYWORDS:** *south-east rampart, Upper Town, Tower II, Belgrade Fortress, Blockhouse*

З а одбрану Београдске тврђаве, а посебно Горњег града, Југоисточни бедем је био од изузетног значаја. Будући да се налазио према најприступачнијој копненој страни утврђеном граду, а потом тврђави, посвећивана му је посебна пажња, тако да је у раздобљу од почетка 15. века па до првих деценија 18. века у више наврата утврђиван и обнављан. Развој београдских фортификација у доброј мери одсликан је у сложеној физичкој структури тог бедема.

У покушају да се јасно издвоје све етапе грађења и сагледа његов некадашњи изглед, подручје Југоисточног бедема је истраживано у више наврата. Сазнања до којих се дошло обрађена су и објављена у оквиру посебних просторних и тематских целина, које обухватају западни сектор бедема према јужној угаоној кули<sup>1</sup>, затим део површине Горњег града непосредно уз ову деоницу бедема<sup>2</sup> и потом комплекс Сахат капије<sup>3</sup>. Остаци средњовековне Јужне капије Горњег града обрађени су и публиковани посебно.<sup>4</sup> Овом приликом биће саопштени резултати истраживања дела Југоисточног бедема источно од Сахат куле. Један сегмент овог бедема био је оштећен и делимично обрушен у бомбардовању Београда, априла 1941. године. Та провала у бедему, колоквијално називана *Пролом*, није обнављана после Другог светског рата. Две деценије касније радови на уређењу рова за спољну изложбену поставку Војног музеја, 1961. године, проузроковали су ново урушавање, чиме је у знатној мери био нарушен интегритет овога дела београдских фортификација. У исто време то је омогућило да се ископом земљаних насипа у испуни бедемске трасе уоче остаци старијих фортификација очуваних у структури садашњег бедема (сл. 1).

Први истраживачки радови у том смислу, веома ограниченог обима, изведени су 1962. године. Тада је откривен део средњовековног Југоисточног бедема Горњег града са остатком бочне стране Куле II. Такође су уочени и делом очишћени остаци првобитне куртине познијег Југоисточног бедема, грађене према пројекту Андреа Корнара 1693–1696. године, испред које се налазило једно дограђено

проширење делом порушено у поменутом бомбардовању, а потом оштећено 1961. године.<sup>5</sup>

Нешто обимнија истраживања обављена су десет година касније, када је уз спољно лице средњовековног бедема откривена зидна маса која је испуњавала некадашњи скривени пут, односно простор између унутрашњег и спољног бедема. Такође су откривени и трагови ескарпе спољног средњовековног бедема. Од Куле II откривена је западна бочна страна, која је једина остала очувана, као и зидна маса којом је унутрашњост куле у једном познијем раздобљу била испуњена. Констатовано је такође да су фронт ове куле, као и њена источна бочна страна, у целости порушени. На том простору уочен је угао једне позније грађевине зидане опекама аустријског формата. Услед недостатка средстава, даља истраживања тада нису настављена.<sup>6</sup>

Покушај да се истраживања у *Пролому* наставе 1987. године био је ограничен на откривање једног отвора у старијој куртини, који је водио у већу засведену просторију у структури бедема, непознате намене, чија је унутрашњост у доброј мери била засута насипом с налазима керамике из раздобља аустријске владавине.

Ради целовитог истраживања сложене структуре Југоисточног бедема у простору *Пролома* и добијања елемената за обнову и презентацију овог комплекса, предузета су систематска археолошка истраживања, која су изведена у оквиру двеју основних етапа. У првој знатно обимнијој етапи истраживања, у пролеће 2008. године, биле су обухваћене све структуре које су, засуте насипима, уочене приликом ранијих археолошких ископавања. У другој етапи, наредне године, истражена је унутрашњост подземне засведене просторије чија намена у време планирања истраживања није била позната.

Простор предвиђен за истраживања у почетку је био подељен на три основна сектора, који су у току радова, на основу текућих открића, спојени у једну целину. Ради посебних допунских истраживања, отворене су и три археолошке сонде уз раније планиране секторе. У оквиру припрем-



Сл. 1 / Југоисточни бедем, сектор Куле II – Пролом, изглед после археолошких истраживања 2008.

них радова уклоњени су горњи слојеви насипа који су чинили испуну бедема. Даље је вршен ручни ископ у оквиру широких откопних површина. Највећи део ископаног насипа, око 800 м<sup>3</sup> одвезен је са Тврђаве, будући да се није предвиђало целовито затрпавање, већ највећим делом презентација откривених структура. Значајни резултати до којих се дошло у поменутим систематским археолошким ископавањима овом приликом биће изложени хронолошким редом, јер се ради о остацима и структурама насталим у веома дугом временском распону од антике до 18. века (сл. 2).

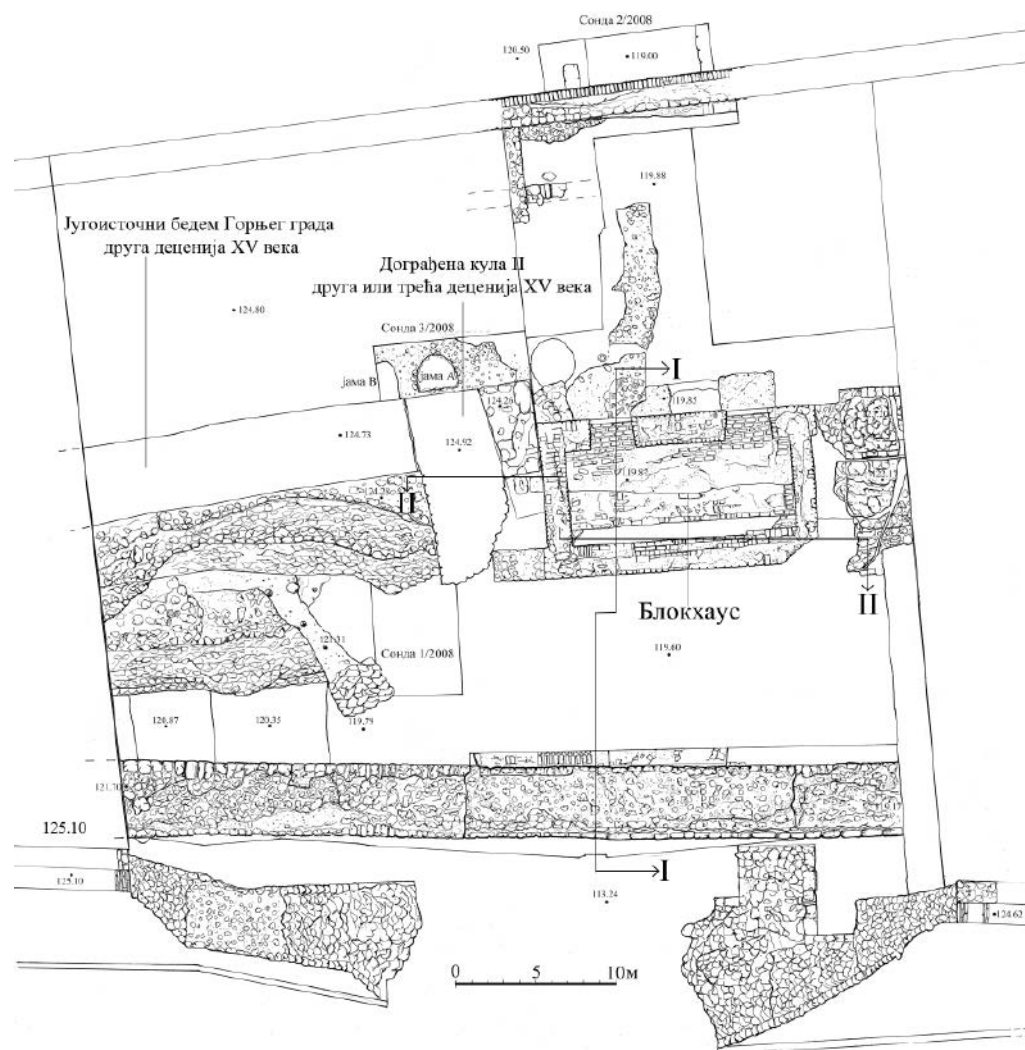
#### Антички хоризонт

Најстарији остаци на истраживаном простору откривени су у сонди 1/2008, димензија 3,5 м x 2,6 м, која је била отворена испод простора ескарпе средњовековног бедема. У сонди је констатована здравица која је у паду од запада ка североистоку, од коте 118.11 до 117.68. Над здравицом су постојали трагови праисторијског слоја који се није могао јасно издвојити, будући да је

био већим делом уништен и делимично поремећен формирањем античких и познијих слојева. Антички хоризонт са очуваним културним слојевима праћен је између кота 119.64 и 118.20, где је над здравицом откривена подница с траговима слоја, који би се према налазу једне фибуле могли датовати у 2. век наше ере. Изнад горње коте античког хоризонта у сонди било је мешаних слојева у којима је преовлађивао касноантички материјал, али се на том простору није могла утврдити поуздана граница према познијим хоризонтима.

#### Старији средњовековни хоризонт

Остаци слоја овога хоризонта који је претходио изградњи средњовековних фортификација у првим деценијама 15. века очувани су веома фрагментарно. Препознати су према налазима керамике 11–12. века испод ескарпе спољног средњовековног бедема и на делу уз западни профил откопне површине у простору који је после изградње бедема почетком 15. века био у оквиру Горњег града. На том делу овај старији средњовековни хоризонт, без трагова архитектуре, који је



Сл. 2а / Југоисточни бедем, сектор Куле II – Пролом, основа с приказом откривених зиданих структура (P=1:400)

највећим делом уништен познијим укопима, прати се оквирно између кота 120.50 и 122.00.

### Млађи средњовековни хоризонт – прве деценије 15. века

Овом раздобљу одговара изградња првих средњовековних фортификација Горњег града, које је чинио главни унутрашњи бедем првобитне висине око 7 м и ниски спољни бедем с косом каменом ескарпом. Између ова два бедема налазио се скривени пут ширине 2,5–3 м.<sup>7</sup> На истраживаном простору откривен је део ове фортификационе трасе са остацима Куле II. У западном

делу откопне површине (сектор I) откривен је део главног унутрашњег бедема, који је даље површински праћен према Кули III. На овој деоници ширина бедема је износила 2,30–2,40 м, а очувана висина приближно до кота 124.50–124.80, односно до горње површине садашње бастионе бедемске трасе. На једном сегменту у сонди 3/2008 истражено је унутрашње лице главног средњовековног бедема које се прати приближно око 2,50 м, до коте 122.20, где је уочен ниво грађења. Овај ниво дефинисали су остаци малтерне поднице која је означавала првобитну раван терена у Горњем граду уз новоподигнути бедем. Испод те равни у оквиру пражњења јед-



Сл. 26 / Основа с хронологијом и значењем откривених остатака зиданих структура (P=1:400)

не позније укопане јаме откривен је темељ бедема до коте 121.10, али му крај није нађен, будући да је био дубље фундиран. Грађен је на исти начин као и остали делови истовремених горњоградских фортификација, ломљеним, притесаним каменом у неправилном слогу са широко дерсованим спојницама. Део овог зидног платна откривен је знатно више урушен и у источном сектору истраживане површине, где је уз сам профил уочен траг драстичнијег рушења са дислоцираним блоковима зидне масе. И на овом делу првобитни ниво терена уз бедем је био око коте 122.00, испод које је откривена темељна зона, чије је дно приближно око коте 119.70.

Од некадашњег спољног бедема откривен је део зидне масе косе камене ескарпе, без очуваног лица и траг темеља парапета са зупцима. У структури ове зидне масе уочен је малтер жуте боје с нешто крупнијим агрегатом, који се није одликовао већом чврстином. Испод остатака ове ескарпе леже старији средњовековни и антички слојеви, о којима је већ било речи.

У оквиру средњовековног Југоисточног бедема, на истраживаном простору откривени су и остаци горњоградске Куле II, за коју је утврђено да је накнадно уграђена у новоподигнути бедем, на исти начин као и суседна Кула III. Од Куле II

је преостао само западни бочни зид, ширине 2,40 м, док су јој фронт и источни бочни зид у целости порушени. Ниво грађења куле означава компактна малтерна подница, дебљине до 0,20 м, са ситним уломцима камена. Њена горња површина је на коти 122.50, што означава и ниво над којим је грађено лице зида куле. Темељ куле био је нешто дубље укопан и дно му је откривено у сонди 1/2008, на коти 119.00. Као и темељ бедема био је укопан у античке и старије средњовековне слојеве. Од супротне порушене бочне стране куле део темељне масе је откривен, али није праћен даље у дубину. Захваљујући чињеници да је у једном познијем раздобљу унутрашњост куле била зазидана, односно испуњена зидном масом у којој је остао очуван отисак лица порушеног источног бочног зида, могуће је приближно сагледати облик и некадашње скромне димензије унутрашњости Куле II. Био је то, изгледа, издужен трапезасти простор дужине око 4 м, ширине на улазу 1,60 м, док према порушеном фронту куле није прелазило 1,10 м. Са спољне стране фронт куле је, по свему судећи, био полукружно обликован.

Траг доградње куле откривен је и на остацима ескарпе спољног бедема. Првобитни спољни бедем на том делу био је пресечен, а испред новоподигнуте куле дограђен је нови део који је пратио њен спољни облик. На остацима зидне масе ескарпе овог бедема уочен је део који полукружно скреће и који се по градиву унеколико разликује. Дограђени део грађен је белим кречним малтером бољег квалитета и компактније структуре.

Према сазнањима до којих се дошло у току досадашњих истраживања изградња горњоградских фортификација поуздано је датована у раздобље прве и делом друге деценије 15. века, свакако после 1404. године. Доградња кула на Југоисточном бедему уследила је убрзо након изградње главног зидног платна, најкасније до 1427.<sup>8</sup> Резултати до којих се дошло у току истраживања о којима је овде реч, допуњују и у целости потврђују ранија сазнања о етапама грађења првих средњовековних фортификација Горњег града. Услед каснијих интервенција и обимних рушења,

слој 15. века о којем сведоче спорадични налази керамике тога раздобља на истраживаном простору *Пролома* – није било могуће јасно издвојити.

### Раздобље под турском влашћу 1521–1688. година

Остаци културног слоја овог раздобља остали су очувани само на малом делу истраживаног простора и то уз западни профил у сонди 3/2008. Главнина налаза материјала 16–17. века потиче из две јаме укопане уз унутрашње лице бедема у истој сонди, које су само делимично истражене. Културни слој уз унутрашње лице главног средњовековног бедема само је местимично издвојен у поменутој сонди, али није јасно разграничен од познијег насипа у структури бастione бедемске трасе.

За разлику од културног слоја, грађевинске интервенције из овога раздобља, захваљујући резултатима ранијих истраживања јасно су уочене и документоване. На делу западно од Куле II, у простор некадашњег скривеног пута између унутрашњег и спољног бедема уграђена је нова зидна маса, чије је лице било у равни са спољним средњовековним бедемом. Ширина ове зидне масе износила је око 3 м тако да је њеном изградњом дебљина главног горњоградског бедема повећана са 2,30 м на преко 5 м. На истраженом делу ова зидна маса сачувана је местимично до коте 124.28, односно нешто ниже од остатака унутрашњег средњовековног бедема, али без трагова спољног лица. Грађена је практично без темеља, уз минимално укопавање у простор некадашњег скривеног пута. Део овог ојачања откривен је и уз источни профил, у великој мери разорен и делом дислоциран у односу на првобитни положај. Времену ове грађевинске интервенције, судећи према начину грађења, могло би се приписати и испуњавање зидном масом унутрашњости Куле II. Према досадашњим сазнањима, поменуто ојачавање Југоисточног и Североисточног бедема Горњег града оквирно је датовано у другу половину 17. века, највероватније у раздобље непосредно после турског пораза под Бечом 1683. године.<sup>9</sup>

На истраживаном простору *Пролома* откривена су сведочанства разарања дела Југоисточног бедема Горњег града до којих је дошло приликом аустријске опсаде Београда, августа 1688. године. На томе простору, што је познато на основу података из сачуване историјске грађе, била је вишедневним бомбардовањем из више топова пробијена бреша кроз коју је извршен продор у Горњи град. Том приликом била је делом разорена Кула II, од које је преостао само западни бочни део, о чему је напред било речи. Даље према истоку разорен је део бедема са Кулом I.<sup>10</sup> Сведочанство о том рушењу представља раније поменути део бедема, откривен уз источни профил истраживаног простора. Посебно занимљив и упечатљив налаз представљају четири гвоздене топовске кугле, откривене у зидној маси ескарпе старог средњовековног спољног бедема. Кугле су пречника 15 цм, што указује на калибар топова који су коришћени у току опсаде и пробијања бреше.

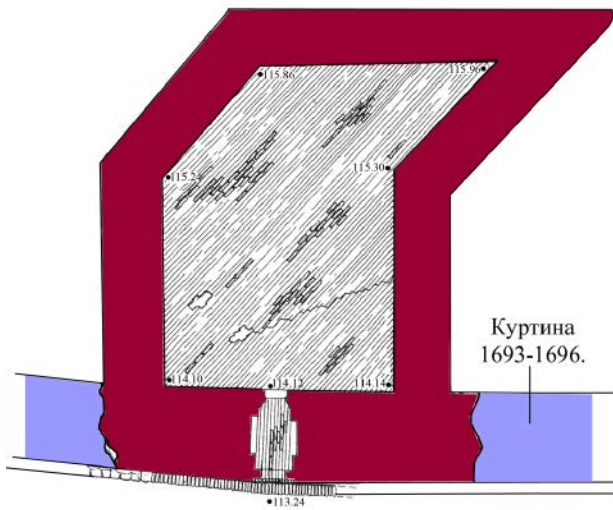
#### **Изградња бастионе бедемске трасе 1693–1696. године**

Након аустријског освајања града у раздобљу од септембра 1688. до почетка октобра 1690. године, рађени су пројекти за реконструкцију Тврђаве и вршене су привремене обнове порушених фортификација. Трагови ових радова нису уочени у току истраживања простора у *Пролomu*. Након поновног турског освајања Београда започета је реконструкција Југоисточног бедема Горњег града, према ранијем пројекту Андреа Корнара, а у циљу његовог претварања у бастиону артиљеријску бедемску трасу. То је подразумевало изградњу нове спољне куртине с лицем под благом косином и паралелног зида према Горњем граду, као и испуњавање међупростора земљаним насипом.<sup>11</sup> У том раздобљу Југоисточни бедем је добио коначан облик, осим простора чији је један део истраживан у *Пролomu*, где су у каснијим етапама вршене преградње и доградње истражене у археолошким ископавањима 2008. године.

На овом простору откривени су делови куртине из Корнаровог времена, очувани само у сво-

јим нижим зонама. Првобитна висина ове куртине до некадашњег завршног каменог венца полукружне профилације износила је око 10 м у односу на раван тла у рову на коти 113.20. У западном делу откопне површине зидна маса ове куртине је обрušена од коте 121.65, на најбоље очуваном делу уз западни профил. Даље је релативно заравњена са благим падом према источном профилу, где јој је горња очувана површина на коти 119.20. Куртина је грађена притесаним каменом с лицем у релативно правилном слогу у којем се као декоративни детаљ налазе уграђене камене топовске кугле. На висини до које је очувана, ширина ове зидне масе износи 2,30 м. Према Горњем граду, та нова бедемска траса имала је је подзид, односно унутрашњу куртину, од које је откривен очуван само један мањи део уз западни профил откопне површине. То је био релативно танак зид, дебљине око 0,50 м, грађен притесаним каменом сложеним у редове, који се по начину грађења и врсти малтерног везива разликовао од спољне куртине. Био је утемељен до дубине од око 0,60 м (дно темеља на коти 121.40), с надземним делом који је почињао на коти 122.00 и остао очуван у висини од око 0,70 м, док му првобитна висина вероватно није прелазила 2 м. Остаци утемељења поменутог зида одсликавају некадашњу раван тла на том простору (122.00), у време када је грађена нова Корнарова бедемска траса, а пре денивелисања горњоградског платоа у познијем раздобљу.

Простор између нове спољне куртине и унутрашњег подзида испуњен је земљаним насипом којим су засути остаци средњовековног бедема као и трагови разорених фортификација између кула I и II и даље према углу са Североисточним бедемом. Трагови овог насипања јасно су уочљиви у источном профилу откопне површине. Ширина нове бедемске трасе износила је око 20 м и на њеној горњој површини била је формирана платформа, чија би приближна раван у истраживаном сектору *Пролома* могла бити на коти 124.00. Изнад спољне куртине на овој платформи требало би претпоставити и постојање земљаног грудо-



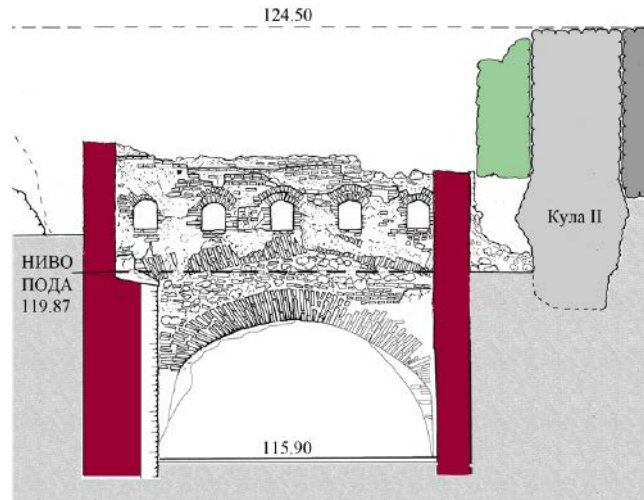
Сл. 3 / Југоисточни бедем Пролом – основа  
подземне конструкције блокхауса (P=1:200)

брана, чији трагови приликом ових истраживања нису констатовани.

У структури насипа којим је била испуњена нова бедемска траса уочени су слојеви различитих врста земље с прослојцима малтерног шута и ситног камена. Археолошких налаза било је релативно мало – претежно уломци керамике 16–17. века, знатно ређе оних из ранијих епоха, затим аморфних комада гвожђа, као и извештај број јако кородираних клинова. Међу слојевима земље у насипу било је и оних са одликама локалне здравице. Могло би се претпоставити да знатан део овога насипа потиче од ископа приликом продубљивања рова испред нове бедемске трасе.

#### Раздобље аустријске владавине 1717–1739. године<sup>12</sup>

На истраживаном простору *Пролома* није се дошло до података у каквом се стању налазио овај део горњоградског Југоисточног бедема након аустријског запоседања града у лето 1717. године. Може се само претпоставити да је на овом делу нова куртина, грађена 25 година раније према пројекту Андреа Корнара, била делом оштећена, али о томе нема расположивих података у историјској грађи са описима опсаде. На овакву прет-

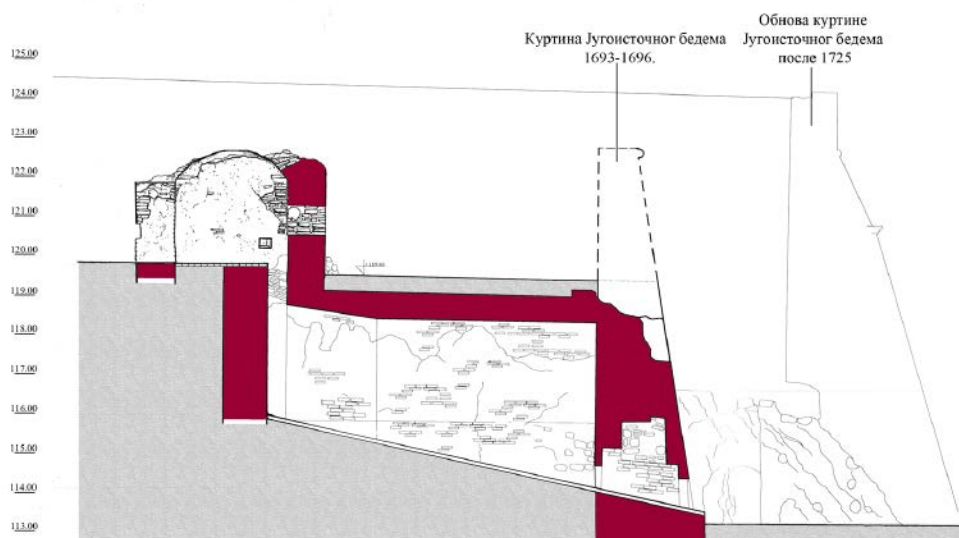


Сл. 4 / Југоисточни бедем Пролом – остаци  
блокхауса, појединачни пресек, II–II (P=1:200)

поставку указивале би грађевинске интервенције које су на овом простору вршене у првим годинама након аустријског запоседања Тврђаве, јасно уочене током археолошких истраживања. Реч је о две фазе радова, изведене у веома кратком раздобљу од свега 5–6 година, које се у функционалном смислу могу сасвим јасно разграничити, будући да се међусобно негирају.

У простору *Пролома* откривени су импресивни остаци једног фортификационог здања сложене структуре, које би се могло идентификовати као *блокхаус* (сл. 3–5). Ради изградње овог објекта, просечен је затечени Југоисточни бедем у ширини од око 12 м, и то од горњоградског платоа све до дна рова испред бедема. На делу према рову и спољној куртини уграђена је једна подземна засведена просторија, која у структуру бедема залази око 10 м. Пресведена је масивним сводом од опека и имала је под и слогу насатично постављених опека. Предња страна ове укопане просторије је у равни са зидом старије куртине. На том делу у нивоу рова, на коти 113.30, налази се мали правоугаони отвор ширине 0,80 м, а висине 0,70 м, кроз који се у њу једино могло ући. Њено спољно лице уклопљено је у старију куртину од које се по начину грађења, претежно обрађеним каменим квадерицама, битно разликује. Уочљиво је да међу





Сл. 5 / Југоисточни бедем Пролом – остаци блокхауса,  
подужни пресек, I-I (P=1:200)

том грађом има сполија, од којих је обликован и сам отвор. Сudeћи према обради горње површине односно круне, овај зид се завршавао на коти око 119.40. На тој равни у просеченом бедему постојала је платформа образована на земљаном насипу изнад свода те подземне просторије. Горња површина свода била је малтерном масом и опекама обликована *на две воде* и прекривена насипом дебљине 0,50 м до 1 м. Изнад те равни повучен у дубину бедема, налазио се горњи део *блокхауса* (сл. 6–7). Његова предња фасада у односу на лице куртине била је увучена за око 8,5 м. У том смислу, горњи и доњи део овог објекта су се преклапали за свега 1,5 м. *Блокхаус* је у помнутом горњем нивоу имао просторију правоугаоне основе, унутрашњих димензија 7 м x 3 м, са дебљином подужних зидова 1 м, а краћих бочних око 0,80 м. Био је пресведен полуобличастим сводом, ослоњеним на подужне зидове. Сudeћи према остацима овога свода, висина му је у темену износила око 3 м. У подужном зиду према фасадној страни налази се пет прозора – пушкарница, пресведених сегментним луковима. У подужном зиду са супротне стране, окренуте ка Горњем граду, који је у знатној мери порушен, налазила су се двоја врата, вероватно надвишена сегментним сводовима. Према откривеним отисцима може се

закључити да су имала дрвене прагове а, по све-му сudeћи, и дрвене оквире. Под у просторији, откривен на коти 119.90, био је од опека и завршавао се према подужној страни с прозорима, на окомитом зиду, који се спуштао до дна подземне просторије и чинио њену северну чеону страну. Изнад поменутог зида, око пола метра изнад пода, стајала је масивна дрвена греда, 20 цм x 25 цм у пресеку, чија су лежишта остала очувана у бочним зидовима горње просторије. Тим уским процепом, ширине свега 0,50 м, подземна засведена просторија била је повезана с горњом етажом *блокхауса*.

Зидови *блокхауса* били су грађени опекама, уз местимичну употребу тесаника, али и грубо отесаног камена. Све унутрашње површине биле су обрађене релативно грубим малтером са крупним гранулатом песка. Трагови грубог малтерисања постоје и на спољним зидовима. Јужни фасадни зид *блокхауса*, који је био грађен над сводом подземне просторије, у свом доњем делу има растеретни лук, а једним продужетком према западу ослањао се на зарушене остатке бочног зида Куле II. Слична појава уочена је и код северног фасадног зида на чијем је источном крају остављен превез за спајање са унутрашњим лицем преосталог дела главног средњовековног бедема. *Блокхаусу* се



Сл. 6 / Југоисточни бедем Пролом – ошћићи изилед осћайака блокхауса йосле истраживања 2008.

прилазило са простора Горњег града кроз просечену трасу Корнаровог Југоисточног бедема. На том простору откривени су остаци приступне стазе од набијеног ситног камена, уломака опека и малтера, која је од коте прага (119.90) била у благом успону до коте 121.50, где јој се губе трагови. У истраживању тога дела откопне површине према садашњој унутрашњој куртине у западном профилу јасно су уочени и трагови денивелације горњоградског платоа, за коју се зна да је изведена у првим годинама аустријске владавине. У односу на раван терена уз унутрашњи подзид-куртину Корнаровог бедема (кота 122.00), на овом делу терен је спуштен за 0,50 м до 0,80 м, што би значило да се горњоградска раван са које се прилазило блокхаусу налазила око коте 121.00, што приближно одговара и садашњем нивоу терена.

Посматрани у целини, остаци блокхауса представљају сасвим ново откриће, будући да ово здање није забележено ни на једном оновременом плану тврђаве, а о њему нема ни података у обрађеној историјској грађи из Ратног архива у Бечу, што не значи да их током даљих трагања неће бити. Откривени остаци ове грађевине, пружају довољно елемената за разматрање првобитне замисли њеног изгледа и конструктивног склопа, као и предвиђене намене. Као што је већ истакнуто, био је то



Сл. 7 / Југоисточни бедем Пролом – блокхаус, остаци горње йросћорије

објекат сложене структуре, односно двонаменско здање које је у свом доњем делу требало да служи као *лајриина*, то јест војнички нужник, док би у горњем делу имало функцију блокхауса са циљем да се спречи евентуални продор непријатеља у Горњи град кроз брешу у оштећеном бедему. У том смислу, засведена подземна просторија имала би функцију простране септичке јаме за коју је било предвиђено да се излива у тврђавски ров (сл. 8).

Према анализи откривених остатака, као и чињеници да је ово здање било врло брзо негирано радовима на овом делу Југоисточног бедема, његова изградња би се могла датовати на сами почетак аустријске владавине, односно у раздобље између 1718. и 1721. године, односно у време фортификационих радова којима је руководио мајор Никола Сули. Разлог за просецање бедема, уколико на том месту није био знатније оштећен, тешко је рационално објаснити, иако је познато да је то било време без јасне концепције о утврђивању запоседнутог Београда и раздобље трагања за новим фортификационим решењима. Сврха подизања овог здања чини нам се нешто јаснија ако се има у виду да је могло служити за одбрану прилаза бочној страни затеченог источног дворожног бастиона подигнутог према пројекту А. Корнара. Међутим, Сулијеве концепције о фортификацији Београда убрзо су



Сл. 8 / Југоисточни бедем Пролом – блокхаус, изглед доње засведене просторије

одбачене, а започети радови највећим делом обустављени. Посматрани у светлу наведених сазнања, откривени остаци *блокхауса*, њихова судбина и даљи грађевински радови у истраживаном сектору *Пролома* унеколико постају јаснији. Очигледно да је идеја о поменутом *блокхаусу* одбачена истовремено са одлуком да се уклони целокупна старија Корнарова спољна одбрамбена линија испред Горњег града, укључујући и дворожни бастион, и да се граде сасвим нови спољни бастиони фронтони. До тога је могло доћи најкасније 1721. године, што би представљало *terminus post quem* за обуставу даљих радова према ранијим концепцијама.

Отворено је питање, на које резултати досадашњих археолошких истраживања нису дали поуздан одговор, да ли је у време прекида радова поменути *блокхаус* био у целости или само делимично завршен. У наредној етапи која је уследила, по свему судећи, већ наредне 1722. године испред порушеног дела Корнарове куртине изграђено је једно истурено ојачање којим је затворен цео тај простор и коначно уобличена бастиона траса Југоисточног бедема уз попуњавање земљаним насипом, којим су засуте преостале структуре *блокхауса*. О току тих радова до значајних сазнања дошло се у поменути археолошким истраживањима.

Пре почетка засипања, вероватно, већ у току грађења поменутог ојачања, односно истуреног дела бедемске куртине, горња етажа *блокхауса* делимично је порушена. Уклоњен је цео свод с већим делом северног зида, док су бочни зидови, као и предњи с пушкарницама, остали углавном очувани. Ово делом разорено здање извесно време је било засипано ђубретом и другим отпадним материјалом. Према стратиграфији слојева који одликавају овај процес затрпавања рушевине, могло се закључити да је засипање вршено са источног дела платформе бедема. Слојеви с великим количинама уломака керамике, стакла, као и животињских костију, откривени су углавном концентрисани око источног и делом јужног зида, како са спољне тако и унутрашње стране горње просторије тог порушеног здања. Великим количинама насипа засута је и доња подземна засведена просторија, која није била обухваћена поменути рушењима. У њу је насип земље и другог отпадног материјала продирао кроз подужни процеп, односно отвор уз јужни зид горње просторије. Важно је истаћи да су слојеви овог насипа лежали непосредно над подом од опека, на којем није било трагова слоја карактеристичног за септичке јаме, што наводи на поуздан закључак да првобитна замисао о намени овог простора није била остварена.

Након поменутог примарног засипања, када је овај простор у бедемској траси служио као депонија ђубрета, после завршене изградње нове истурене куртине уследило је коначно испуњавање земљом целог простора у који је био уграђен *блокхаус*, где су археолошки налази били релативно ретки. За наша разматрања од посебног су значаја слојеви примарног засипања са обиљем археолошких налаза. У земљи хетерогеног састава, уз извесну количину грађевинског шута, откривено је више хиљада уломака керамике укључујући и бројне фрагментоване керамичке посуде. Реч је о чистом и затвореном археолошком хоризонту с материјалом који, за сада, представља јединствену стратиграфску целину, јасно ограничену на раздобље аустријске владавине. Образовање овог слоја односно насипа може се, захваљујући детаљној анализи процеса грађења фортификација Београдске тврђаве, још прецизније датовати. Засипање овог простора и затрпавање делимично порушеног *блокхауса* могло је започети већ 1721. или најкасније наредне, 1722. године. Тај процес, за који се не може сасвим поуздано рећи колико је трајао, највероватније је био окончан већ средином треће деценије 18. века.

Истурени део – ојачање Југоисточног бедема, подигнуто испред делом обрुшене Корнарове куртине грађен је каменом и не разликује се битно од старијег зидног платна те бедемске тра-

се. Остаје нејасно како је након ових аустријских радова и денивелације платоа Горњег града изгледала супротна страна према унутрашњости утврђења. Нема поузданих трагова да је у овом раздобљу на тој траси било шта рађено.

#### Раздобље после 1740. године

Након аустријског пораза 1739. године, горњоградске фортификације, за разлику од спољних бастioniх фронтана, предате су Турцима у затеченом стању. У оквиру турских радова на обнови Тврђаве у истраживаном сектору *Пролома* констатована је само изградња нове унутрашње куртине, односно подзида према Горњем граду, која је подигнута по сасвим новој траси, помереној у односу на Корнаров подзид за око 2,80 м. Грађена је у мешовитом слогу опека и камена, а ширина зидне масе јој је око 1 метар. Била је утемељена на здравици (кота 119.80), а висина изнад нивоа тла (кота 121.30) до завршног венца од опека износила јој је око 2,50 м (кота око 124.00). Након ових турских радова, фортификације Југоисточног бедема више нису дограђиване.

Др Марко Ђ. Поповић,  
научни саветник  
Београд  
dama.popovic@yahoo.com

#### НАПОМЕНЕ:

- 1] Поповић 2008: 89–103.
- 2] Бикић и Иванишевић 1996: 253–271.
- 3] Поповић 2006а: 9–36.
- 4] *Истии* 2000: 71–96.
- 5] Резултати радова нису објављени, документација у Научноистраживачком пројекту за Београдску тврђаву.
- 6] Поповић 1972: 134–137.
- 7] *Истии* 2006: 110–111.
- 8] *Нав. дело*: 97–103.
- 9] *Истии*: 176–177.
- 10] Веселиновић 1974: 477–478; Поповић 2006: 179.
- 11] Поповић 2006: 193–196.
- 12] Детаљније о овој етапи грађења види: *Истии* 2019: 196–208.

## ЛИТЕРАТУРА:

Бикић, В. и Иванишевић, В. (1996), Простор око Јужне капије Горњег града Београдске тврђаве, *Сџаринар* XLVII: 253–271.

Веселиновић, Р. (1974), *Рајнови Турске и Аустрије 1683–1717. Јодине*, у: Историја Београда 1, Београд: 456–509.

Поповић, М. (1972), Југоисточни бедем Горњег града, *Археолошки њрепед* 14: 134–137.

Поповић, М. (2000), Јужна капија Горњег града Београдске тврђаве, *Саопшћења* XXX–XXXI: 71–96.

Поповић, М. (2006а), *Београдска тврђава*, Београд: ЈП „Београдска тврђава“ : Археолошки институт : Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Поповић, М. (2006б), Комплекс Сахат капије, *Наслеђе* VII (Београд): 9–36.

Поповић, М. (2008), Нова сазнања о горњоградском Југоисточном беду, *Наслеђе* IX (Београд): 89–103.

Поповић, М. (2019), *Почеци барокне војне архитектуре на Београдској тврђави*, у: Барокни Београд – преображаји 1717–1739, ур. Бикић В., Београд: 196–208.

## Summary: MARKO POPOVIĆ

### RESEARCH OF UPPER TOWN SOUTH-EAST RAMPART “PROLOM“ – SECTION OF THE UPPER TOWN’S MEDIEVAL TOWER II

The south-east rampart played extremely important role in the defence of the Belgrade fortress, particularly its Upper Town. It was under special attention since it was oriented towards the most accessible field side of the fortification, which is why it was set up and repaired on several occasions from the beginning of 15th century until the first decades of 18th century. The development of Belgrade fortification is greatly reflected in the complex physical structure of this rampart, as it is also supported by this research,

This paper presents the results of the 2008 research that was conducted on the part of the south-east rampart in the Tower II section, colloquially known as “Prolom”, the area that was damaged and partly collapsed during the 1941 Belgrade bombing campaign (Figure 1). Significant results that were obtained are presented in chronological order given that the findings span the period from the ancient times to 18th century (Figure 2).

It has been discovered that lower levels contain the remains of the ancient cultural layer, as well as the layer dating back to 11th–12th century, with no traces of architecture, which preceded the construction of the medieval fortifications during the first decades of 15th century. This is when the first medieval fortifications of the Upper Town were erected consisting of the main internal rampart and a low external rampart with a steep escarp made of stone. In the researched area, part of this fortification was discovered together with the remains of Tower II, which was found to be subsequently built in, soon after the rampart was erected. From the Ottoman Empire era, after 1521, only the vestiges of cultural layer were found, as well as the remains of the rampart reinforcement dating back to second half of 17th century.

In the “Prolom” area researchers found evidence showing destruction of a segment of the south-east rampart of the Upper Town during the Austrian siege of Belgrade in 1688, when Tower II was demolished, with only its western section remaining.

After 1690, Turks began the reconstruction of the south-east rampart of the Upper Town, following the design of Andrea Cornaro, with the aim of reorganizing it into a bastion artillery

rampart lane, which included the construction of a new curtain wall with wall face under a mild slope, and a parallel underpinning wall towards the Upper Town, while the interspace was covered by an earth embankment. From 1693 to 1696, the south-east rampart was finally shaped, except from the area in “Prolom“, where separations and extensions were performed at the later stage. These were also explored in 2008.

After the Austrians took over the city in 1717, the large works on the reconstruction of the Fortress included the renovation of the south-east rampart in the former Tower II section, since it was partly demolished. The exploration of the “Prolom” area revealed that the works were performed in two stages over a short period of time, which can be distinctly separated in terms of their functionality as they negate one another.

In the “Prolom” area from the first phase (1718–1723) impressive remains of a complex, fortified structure were found, which can be identified as Blockhouse (Figure 6). For the purpose of its construction, a cut approximately 12m wide was made through the south-east rampart, from the Upper Town plateau all the way down to the bottom of the trench in front of the rampart. In the part towards the trench and the curtain wall, an arched underground room was built in the rampart, going approximately 10m inside the rampart. It is arched with a massive brick vault, with its front side levelled with the existing curtain wall that was already there (Figures 3–5). Above this arched room there was an upper storey in the form of a room with a rectangle-shaped base and inner dimensions of 7x3m, which was arched with 3m-high barrel vault. In the longitudinal wall towards the façade there are five openings – loopholes, while on the opposite, considerably demolished side facing the Upper Town, there were two doors (Figure 7).

As a whole, the remains of the Blockhouse represent an entirely new discovery, since this construction was not present in any of the past layouts of the fortress. The uncovered remains of this construction provide enough elements for analysing the initial design of its appearance and construction arrangement. This was a building of a complex structure, a two-purpose construction intended to serve as a latrine with an arched septic tank, while the main part of the construction functioned as a Blockhouse with the purpose of barricading the penetration through the breach in the damaged rampart.

In the next phase, certainly after 1723, in front of the breach where the Blockhouse was built in, a projecting reinforcement was introduced closing this entire space. The bastion line of the south-east rampart was thus finalised and complemented by an earth embankment that was used to cover the remaining older structures of the Blockhouse. This embankment contains significant archaeological findings. The earth of heterogeneous composition, including a certain amount of construction detritus, revealed several thousands of ceramic fractions, as well as numerous fragmented ceramic containers. This is a clear and closed archaeological horizon with the material that represents a unique stratigraphic whole, clearly limited to the period of Austrian rule, more specifically dated to the third decade of 18th century.

**Marko Đ. Popović, PhD**  
Principal Research Fellow  
Belgrade  
dama.popovic@yahoo.com

### Illustrations:

- Fig. 1 South-east rampart, Tower II “Prolom” section after the 2008 archaeological excavations
- Fig. 2 South-east rampart, Tower II “Prolom” section; A. Plan with discovered wall structures; B. Plan with the chronology and meaning of discovered wall structure remains (S=1:400)
- Fig. 3 South-east rampart “Prolom” – underground Blockhouse structure plan (S=1:200)
- Fig. 4 South-east rampart “Prolom” – Blockhouse remains, cross section, II-II (S=1:200)
- Fig. 5 South-east rampart “Prolom” – Blockhouse remains, longitudinal section, I-I (S=1:200)
- Fig. 6 South-east rampart “Prolom” – General appearance of Blockhouse remains after the 2008 archaeological excavations
- Fig. 7 South-east rampart “Prolom” – Blockhouse, the upper room remains
- Fig. 8 South-east rampart “Prolom” – Blockhouse, the lower arched room